

ELŻBIETA ORMAN

Povijesni institut Poljske akademije znanosti, Krakov, Poljska

UDK: 94(438)-052Wereszycki, H.
930Wereszycki, H.
94(438)-052Felczak, W.
930Felczak, W.

Nepokorni povjesničari Henryk Wereszycki (1898-1990) i Waclaw Felczak (1916-1993)*

Henryk Wereszycki, rođen 1898. u Lavovu, govorio je da pripada jednome od najsretnijih naraštaja poljskih povjesničara. Upravo je taj naraštaj izborio nezavisnost i ujedinio tri podijeljena područja u jedinstvenu državnu cjelinu, a nasljeđe „doba propasti“ preobrazio u vjeru da se može preživjeti svaki poraz. Za nezavisnost Poljske borio se od 1916. kao pripadnik legija, a 1920. sudjelovao je u ratu protiv boljševika te napokon u rujnu 1939. protiv Nijemaca. Smatran za „Austrijanca“ tridesetih, u svojim se *Uspomenama* šalio da je ta pogreška možda i opravdana jer je u stanovitom smislu „*Altösterreicher*“, ili bivši Austrijanac, budući da sam bio rođen u Austriji i dvadeset godina živio kao podanik austrijskog cara“.

U sveučilišnoj je sredini Wereszycki uživao autoritet izgrađen na „besprijeckornom integritetu ličnosti i znanstvenoj pouzdanosti“ (Janusz Pajewski), a smatrali su ga i za „jednu od najsajnijih osoba naše humanistike“ (Stefan Kieniewicz) odnosno za „najistaknutijeg poznavatelja diplomatske povijesti 19. stoljeća“ (Adam Galos).

S druge strane, biografija Waclawa Felczaka, rođenoga 1916, oživotvorena iz istraženih dokumenata i drugih akata Ureda državne sigurnosti, mogla bi poslužiti kao scenarij za napet filmski triler. Mađarska je bila njegova ljubav od studentskih dana sve do smrti. Felczak je bio izvrstan poznavatelj povijesti Mađara i Slavena u Austro-Ugarskoj, a među studentima je bio optočen aurom tajnovitosti i slave zbog svoje herojske ratne prošlosti. Znali smo da je bio tajni emisar Podzemne Poljske, šef tatranskih kurira, a u Narodnoj Republici Poljskoj politički zatvorenik.

* Tekst objavljujemo u povodu stote obljetnice rođenja Waclawa Felczaka (1916-2016). Izvornik je tiskan u časopisu *Tygodnik Powszechny*, br. 51-52, Kraków 2015. Zahvaljujemo autorici na dopuštenju da se članak objavi u hrvatskom prijevodu.

„Mijenjam zanimljivu povijest...“

Obojica su se rodili dok na karti Europe nije bilo poljske države, dok je njihova domovina postojala samo na simboličkoj razini: u književnosti, poeziji, umjetnosti, religiji i historiografiji. Za njihova su se života istraživanja povijesti Poljske i Srednje Europe u 19. stoljeću ispreplitala s javnim djelovanjem. Obojica su ostavili knjige i tekstove koji do danas inspiriraju povjesničare.

U Narodnoj Republici Poljskoj ova su se dvojica profesora isticali svojim nekonformističkim stavovima. Uspijevali su stvoriti ozračje bavljena znanosti bez ideologije i brinuli su za etos znanstvenika – prema riječima prisege koju su položili kao doktori znanosti, da rade ne za prljavi dobitak, ne za ispraznu slavu, već da se istina više širi („non sordidi lucri causa, nec ad vanam captandam gloriam, sed quo magis veritas propagetur“). Kad su bili uvedeni kanoni sovjetske marksističke metodologije, Wereszycki je podsjećao svoje studente na geslo protestantskih učenjaka iz 19. stoljeća, koji su u istraživanju Biblije nailazili na poteškoće, ponavljajući poput njih: „Ne bojte se istine, Bog je istina sama!“

Povezivala ih je istraživačka problematika: prošlost naroda Srednje Europe u 19. i 20. st., kao i uvjerenje da će poznavanje zamršene povijesti tog dijela kontinenta omogućiti razumijevanje povijesti cijele Europe. Njihova su predavanja bila vrlo popularna među studentima. Umjeli su jasno predstavljati složenu povijest nacionalne politike Austro-Ugarske. Opisivali su ambicije malih i srednje velikih naroda, koji su preživjeli više poraza nego pobjeda, a pod krinkom sporazuma skrivali traume.

U 20. stoljeću u Srednjoj Europi često su se mijenjale granice i proživljena su dva totalitarizma. Odatle je razumljiva iznimna (pre)osjetljivost na povijest, ponekad i pokušaj bijega od nje, emigriranje do politički dosadnijih mjesta svijeta. Kako je to u šali kazao jedan ogorčeni stanovnik Srednje Europe u oglasu nekakvog malog oglasnika: „Mijenjam zanimljivu povijest za bolji geografski položaj.“

No njih dvojica nisu emigrirali.

Nepokorni povjesničar

S majčine strane Wereszycki je potjecao iz lavovske porodice poznatih knjižara: Altenbergovi su se specijalizirali za luksuzna izdanja temeljnih djela poljske književnosti i poezije, osobito romantizma. Odgojen u kultu vrednota nezavisnosti, znao je riječi *Katehizma poljskog djeteta* koji počinju ulomkom: „Tko si ti? – Mali Poljak“, čiji je autor bio obiteljski prijatelj Władysław Bełza. Prije 1914. Altenbergova knjižara bila je salon oko kojeg su se okupljale ličnosti iz svijeta književnosti, umjetnosti i znanosti grada Lavova. Dolazili su i političari, osobito socijalisti iz tabora za nezavisnost. „Kod Altenberga se išlo da bi se čule najnovije političke glasine: tu su se oblikovale i sukobljavale orijentacije.“ I formirao se budući povjesničar.

Po izbijanju Prvoga svjetskog rata Wereszycki je, iako još gimnazijalac, stupio u Poljske legije, a kasnije se borio u poljsko-boljševičkom ratu. U međuvremenu se, svjestan da je „život krhak i kratak“, upisao na studij povijesti na lavovskom sveučilištu. Od 1919. pohađao je seminar profesora Adama Szelągowskog, ali je – kako je sam kasnije priznavao – bio zapravo samouk. Godine 1925. obranio je doktorsku radnju i na temelju nje napisao knjigu *Austrija i Siječanski ustanak 1860-1865*, objavljenu u Lavovu 1930. godine. Temu je proširio u svojoj drugoj knjizi *Engleska i Poljska 1860-1865*, koja je objavljena u Lavovu 1934. U to je vrijeme bio nastavnik povijesti u lavovskim gimnazijama.

Nakon što se 1935. preselio u Varšavu, postao je kustos u Institutu najnovije povijesti Poljske. Kao zaposlenik te institucije sudjelovao je 1938. na Međunarodnom kongresu povjesničara u Zürichu. Skupljao je izjave osoba koje su odigrale važnu ulogu u svibanjskom prevratu. No kad je odlučio razgovarati i s protivnicima Piłsudskoga, direktor Instituta Walery Ślawek oduzeo mu je tu temu i premjestio ga u odjel koji se bavi poviješću razdoblja 1865-1892. Otad pa sve do kraja života Wereszycki se bavio uglavnom istraživanjem povijesti druge polovine 19. i početka 20. stoljeća.

Pakao Drugoga svjetskog rata Wereszycki je preživio kao zarobljenik njemačkih logora za neprijateljske časnike. Izgubio je cijelu najbližu rodbinu i brojne prijatelje. U Poljsku se vratio 1945. smatrajući da je njegova misija – kao i cjelokupne inteligencije – „obrana tradicije poljske kulture i očuvanje nacionalnog kontinuiteta“. Napisao je *Političku povijest Poljske u postustaničkom dobu 1864-1918* – objavljen 1948, bio je to prvi sveučilišni priručnik koji je obrađivao to razdoblje poljske povijesti. Komunističke su vlasti knjigu brzo počele smatrati „idejno štetnom“ pa je bila povučena iz knjižara, a Wereszycki optužen za propagiranje ideja nezavisnosti kruga oko Piłsudskoga i njegovih pristaša i Poljske socijalističke stranke. Uskoro su knjiga i njezin autor spektakularno osuđeni u nazočnosti 150 povjesničara na I. metodološkoj konferenciji poljskih povjesničara u Otwocku na prijelazu iz 1951. u 1952.

Sve to zasmetalo mu je na njegovu znanstvenom putu. Wereszycki je postao izopćen i povjesničar – ali i simbol neovisne historiografije. Dugo vremena zaustavljeno mu je napredovanje i zabranjeno tiskanje radova. Nije dobivao dopuštenje za odlaske na istraživanja u stranim arhivima niti sudjelovanje na međunarodnim konferencijama, što je za povjesničara koji se bavio diplomacijom bila dosta oštra kazna. Unatoč višestrukim nastojanjima uprave Jagelonskog sveučilišta, Wereszycki nikada nije postao redoviti profesor. No njegov je primjer imao veliku ulogu u borbi za status historiografije u Narodnoj Republici Poljskoj.

Politička povijest Poljske je skoro odmah po objavljivanju prešla u samizdat, i to na različite načine. Njezini su šapirografirani dijelovi (bez navođenja imena autora) služili kao školski materijal za časnike i cenzore, koji su prema mišljenju vlasti trebali saznati istinu prije nego se počnu u nju miješati. Knjiga je 1979. objavljena u emigraciji, a u Poljskoj je ponovno objavljena tek 1990, nakon ostvarenja demokratskih sloboda i u

godini smrti njezina autora: Wereszycki je umro 27. veljače 1990. No nije više naišla na takav odjek kao na prijelazu iz četrdesetih u pedesete.

U listopadu 1956, nakon skoro deset godina rada na sveučilištu u Wrocławu, Wereszycki je prešao u Krakov. Na Jagelonskom sveučilištu je održao inauguracijsko predavanje, a zahvaljujući „zatopljenju“ vratio se u službeni znanstveni život izlaganjem koje je naslovio „Pesimizam pogrešnih teza“ (*Kwartalnik Historyczny*, 1957, br. 4/5). Godine 1959. kritizirao je autore makete „Povijesti Poljske“ za godine 1764-1864, koja je bila priređena u Poljskoj akademiji znanosti – prigovorio im je zbog „spoznajnog pesimizma“, koji se temelji na pozivanju na citate klasika marksizma, što je trebalo zamijeniti dotadašnja saznanja povjesničara, kao i zbog ocjenjivanja činjenica kroz prizmu marksističkog kanona prema kojem je trebalo *ex definitione* slaviti narod, a osuđivati „posjedničke slojeve“.

Članak Henryka Wereszyckog i njegov nastup na VII. kongresu poljskih povjesničara u Krakovu, u rujnu 1958, izazvali su jednu od najvažnijih polemika na temu ocjene historiografije Narodne Republike Poljske i doveli do pokretanja procesa njezine destalinizacije.

Mađarsko srce, slavenska duša

U listopadu 1956, nakon puštanja iz staljinističkog zatvora, u Krakov je stigao i Waclaw Felczak. Isprva je bezuspješno tražio posao budući da su ga voditelji različitih znanstvenih institucija smatrali „nepouzdanim političkim elementom“. Ipak, ono što je Felczaka u očima mnogih diskreditiralo, za Wereszyckoga je značilo prednost pa se nije kolebao da na svoju katedru primi 42-godišnjeg povjesničara, bivšeg kurira londonske vlade i donedavnog političkog zatvorenika.

Felczak se rodio u selu Golbice, u blizini značajnoga industrijskog središta, grada Łódź – ranije je to područje pripadalo Rusiji, a 1916. okupirali su ga Nijemci. Na svijet je došao u seljačkoj obitelji u kojoj je, kao i kod Altenbergovih, njegovana tradicija poljske nezavisnosti. U njegovoj su obitelji osobito bile snažne ustaničke tradicije. Nakon mature izabrao je studij povijesti. U Poznanju se pod utjecajem dvojice svojih profesora zainteresirao za mađarsku povijest 19. stoljeća. Godine 1938. diplomirao je i otišao na dvogodišnji studijski boravak u Budimpešti. U tamošnjim je arhivima skupljao materijale za doktorsku radnju.

Na početku 1940. Felczak je dobio zadatak da u Budimpešti organizira punkt koji će omogućiti vezu između izbjegličke poljske vlade u Parizu i političke ilegale u domovini. Njegova kurirska mreža Varšava-Budimpešta-Varšava funkcionirala je neprekidno sve do ulaska njemačke vojske u Mađarsku, u ožujku 1944. godine. I sam je često kao kurir prelazio preko „zelene granice“, prenoseći instrukcije, novac i poštu. Više puta zaustavljali su ga mađarski graničari, ali je Felczak sretno izbjegavao zatvor zahvaljujući

spektakularnim bjegovima. Nakon ukidanja punkta u Budimpešti nastavio je ilegalnu djelatnost u Slovačkoj.

Godine 1945. nije pretao s tom svojom djelatnošću. Nakon kratkog boravka u zemlji postao je izaslanik emigrantske poljske vlade i organizirao je kurirsku mrežu na relaciji Krakov-Pariz-London. Nakratko je počeo i studij povijesti na Sorbonni – počeo je pripremati doktorsku radnju „Utjecaj poljske emigracije na razvoj francuske republikansko-demokratske stranke 1846-1848“. Organizirao je prebacivanje na Zapad osoba kojima je u Poljskoj prijetilo uhićenje.

Uskoro je Felczak stavljen na potjernicu Službe državne sigurnosti na kojoj je bila ista fotografija koju je u ratu na svoju potjernicu za njime bio stavio Gestapo. U prosincu 1948. pao je u ruke češkoj policiji. Nakon neuspješna pokušaja bijega iz zatvora u Ostravi predan je poljskim organima državne sigurnosti, a u istrazi je podvrgnut rafiniranoj torturi. U travnju 1951. osuđen je na doživotni zatvor. Izdržavajući kaznu u različitim zatvorima potpuno je posijedio. Na valovima „zatopljenja“ u listopadu 1956. pušten je na jednogodišnje odsustvo. Tek u prosincu 1957. Visoki vojni sud preinačio mu je kaznu na sedam godina i četiri mjeseca zatvora. Budući da je dotad već odležao sedam godina i deset mjeseci, mogao je ostati na slobodi.

Sretan splet okolnosti, napose pomoć Henryka Wereszyckog i njegove žene Helene, omogućili su Felczaku da se vrati zanatu povjesničara – istraživanjima povijesti Mađarske i Srednje Europe. Godine 1958. postao je asistent Odsjeka za povijest Jagelonskog sveučilišta u Krakovu.

Početne teškoće što ih je pred Felczaka postavljala uprava Jagelonskog sveučilišta, ne prihvaćajući njegovu tromjesečnu stipendiju, svladao je uz pomoć prijatelja iz Budimpešte. Pod mentorstvom Wereszyckoga napisao je 1962. doktorsku radnju „Mađarska nacionalna politika uoči ustanka 1848“.

Htio je nadoknaditi vrijeme pa je odmah nastavio s prikupljanjem materijala za habilitacijsku raspravu. Tako je 1965. pola godine boravio u Budimpešti, obnavljajući svoje stare kontakte i stvarajući nove. Njegova *Povijest Mađarske*, objavljena 1966, donijela mu je uvažavanje mađarskih povjesničara. Naglašavalo se kako je napisana „*wie es eigentlich gewesen war*“ („onako kako je bilo“) te da se radi o najboljoj knjizi o povijesti Mađarske koju je napisao stranac, „mađarskim srcem i slavenskom dušom“.

Klub Wereszyckoga

Nakon zatopljenja tijekom 1957-1958. stigao je, kako je to studentima šaljivo govorio Wereszycki, jesenji mraz. Ni on nije više dobivao putovnicu kako bi mogao ići na istraživanja u strane arhive niti na međunarodne konferencije. Na stotu obljetnicu Siječanjskog ustanka 1963. nije bio pozvan na IX. kongres poljskih povjesničara – promatrao je sudionike kongresa iz klupa za javnost.

No što je više bio guran na rub službenoga znanstvenog života, sve je više sudjelovao u neformalnim debatnim susretima – osobito u privatnom krugu uskoro nazvano-me „Klub Wereszyckoga“ oko kojeg su se okupljali krakovski intelektualci. U to se doba Wereszycki zbližio s krugom oko krakovskog metropolita Karola Wojtyła pa je tijekom nekoliko godina sudjelovao u elitističkom nadbiskupovu seminaru. Nепrestano je, kao i Felczak, bio pod pozornom prismotrom komunističke Službe sigurnosti – pod nadzor je stavljena njegova korespondencija i prisluškivan mu je telefon.

Tada je pisao i svoje posljednje djelo – *Savez trojice careva*, trilogiju koja stoji uz bok njegovoj predratnoj monografiji o Siječanjskom ustanku. Do danas su svi ti radovi prihvaćeni kao glavna dostignuća historiografije o poljskom pitanju u europskoj diplomaciji druge polovice 19. stoljeća. Materijali i novi izvori koje je Wereszycki skupio u londonskim i bečkim arhivima omogućili su mu provjeru mnogih različitih pogleda na to pitanje što su postojali u europskoj historiografiji.

Kao nekadašnji podanik cara Franje Josipa, Wereszycki se bavio nacionalnim pitanjem i poljskim pitanjem u Austro-Ugarskoj. O tom je mnogo pisao u svojim člancima, a osobito u knjizi *Pod žezlom Habsburgovaca*, objavljenoj 1975. (treće izdanje: Kraków 2015). Čitanje te rasprave o sudbini naroda u Srednjoj Europi podsjeća i na danas aktualnu misao koliko su nam snažno „potrebni dijalog i ravnoteža između dviju karakteristika koje tvore europsku ideju, tj. između nacionalne ideje i univerzalizma“, kako je to ustvrdio Antoni Cetnarowicz.

U vrijeme kad je nastajala politička oporba Wereszycki je, kao nestor poljske historiografije, bio autoritet studentima, znanstvenicima i oporbenim djelatnicima. Povjesničari se često kriju iza svojih knjiga, iza hermetički prihvaćenih tema. S Wereszyckim je bilo suprotno: ono o čemu je razmišljao, morao je prodiskutirati ili pak zapisati u obliku publicističkog teksta ili kakva pisma. Na njegove su necenzurirane analize u člancima, recenzijama ili esejima čekali čitatelji, prijatelji i znanci – svojim ih je optimističkim interpretacijama često znao ohrabrivati u doba komunističke opresije. Sabrane u knjizi pod naslovom *Neugasla prošlost*, te su analize objavljene 1987. godine. Papa Ivan Pavao II napisao je tada autoru: „Čitajući je, razmišljao sam koliko nam je ta knjiga potrebna, nama Poljacima.“

Wereszycki je bio i izvrstan autor pisama. Njegova pisma, primjerice istaknutom poljskom povjesničaru Stefanu Kieniewiczu, nisu samo raritet na polju epistolografije, nego i odličan podsjetnik na položaj inteligencije u Narodnoj Republici Poljskoj. Kieniewicz, koji je Wereszyckom povremeno bio protivnik u znanstvenim polemikama, pisao je u ožujku 1990. u svojim izrazima sućuti njegovoj udovici Heleni: „Velik je to [...] gubitak za poljsku znanost i kulturu – odlazak sa scene ne samo učenoga čovjeka i pisca, već i istinskog građanina, čiji je lik u ono doba bio uzor i okrepa za mnoge.“

Na godišnjicu Budimpešte

Svoja posljednja znanstvena istraživanja Felczak je posvetio povijesti južnih Slavena – poduzeo se pisanja prve poljske povijesti Jugoslavije, „vjerojatno najteže povijesti od svih naroda svijeta“. Radeći nad tim projektom, u veljači 1975. žalio se Wereszyckom u jednom pismu iz Budimpešte: „Pišem povijest zemlje [...] za koju nije jasno neće li se raspasti prije nego završim knjigu.“ Mjesec dana kasnije napisao je: „Nastojim nekako povezati te zemlje u cjelinu. Da mi to ne uspijeva, ne čudi me, jer i Tito s time ima poteškoća.“ Svoju *Povijest Jugoslavije*, napisanu zajedno s Tadeuszem Wasilewskim i objavljenu 1985, Felczak je doveo samo do 1945. godine. Predviđao je da zajednička država južnih Slavena neće dugo potrajati.

Radeći na znanstvenom polju, Felczak se uvijek zanimao i politikom, koja je – uz povijest – bila njegovom strašću. Povezan s krugovima oko katoličkog tjednika *Tygodnik Powszechny*, pripadao je „Klubu Wereszyckoga“. U času kad se osamdesetih u Mađarskoj, slično kao i u Poljskoj, počela stvarati oporba, njegova „kavanska politika“ prerasla je u stvarnu.

O tom se moglo osvjedočiti 6. lipnja 1986. tijekom svečanosti u Auli Collegium Maius Jagelonskog sveučilišta u povodu njegova sedamdesetog rođendana – u Krakovu su došli predstavnici mađarske znanosti i kulture, ali i antikomunističke oporbe. Slavljenu su uručili spomenicu *Hungaro-Polonica* naglašavajući njegovu ulogu kao ambasadora mađarskog pitanja u Poljskoj i poljskoga u Mađarskoj. Pozvan 1987. kao gostujući profesor na Eötvös Kolégium, susretao se sa studentima i svojim mađarskim prijateljima te ih poticao na formiranje antikomunističke političke stranke. Nekoliko godina kasnije postao je počasnim članom Stranke mladih demokrata (FIDESZ) [danas Mađarski građanski savez].

Nakon što su 1990. Poljska i Mađarska stekle potpunu nezavisnost planiralo se da mu se povjeri dužnost poljskog veleposlanika u Mađarskoj. No nije ju mogao prihvatiti, već je bolovao od bolesti srca. U Varšavi je 4. listopada 1993. primio predsjedničku diplomu redovitog profesora. Tog je dana u mađarskoj ambasadi u Varšavi priređena svečana večera u njegovu čast. Idućeg mu je dana pozlilo i dospio je u bolnicu. Mađarski prijatelji koji su došli na svečanost u Varšavu ostali su s njime do zadnjeg časa. Umro je 23. listopada 1993. – na godišnjicu izbijanja protusovjetskog ustanka u Budimpešti 1956.

Distanca i snaga tradicije

Wereszycki i Felczak bili su svjesni prolaznosti znanstvenih djela. Imali su osjećaj krhkosti života i promjenljivih političkih konjunktura, preživjeli su dva totalitarizma i nekoliko epoha poljske povijesti – od podijeljene Poljske, preko Druge Republike, katastrofe 1939. i nekoliko faza Narodne Republike Poljske.

Wereszyckom su ta iskustva omogućila distancu prema sebi, ali i širu perspektivu u ocjeni događaja. Pišući o vremenu u kojem se rodio, isticao je 1976. u jednom pismu Kieniewiczuz: „Na Staljinovu je grobu uvijek svježe cvijeće, kao i na spomeniku Franji Josipu u Beču. A ja sam obojicu tih vladara preživio i gledam na sve ono što se zbiva s takvom dozom skepticizma kakva je potrebna da bi se to, što jest, kako-tako podnosilo.“

Obojica, i Wereszycki i Felczak, smatrali su da je važno svojim radom i stajalištima prenositi mladima znanstvene i građanske uzore jer se „tako obnavlja tradicija, jedina snaga koja brani naš nacionalni identitet“. I bili su svjesni posljedica obavljanja zanata nepokornog povjesničara: unatoč što su bili odbačeni na margine znanstvenog života, obojica su svojim stajalištima utjecali na historiografiju. Na taj su način predstavljali i grižnju savjesti.

Preveo: Damir Agičić